

УДК 78.071.1(477) “18/19”

Цитування:

Бермес І. Л. Микола Лисенко і Яків Гулак-Артемівський: до історії взаємин. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2023. № 1. С. 216–221.

Bermes I. (2023). Mykola Lysenko and Yakiv Hulak-Artemovskiy: to History of their Relationship. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 1, 216–221 [in Ukrainian].

Бермес Ірина Лаврентіївна,
доктор мистецтвознавства, професор,
завідувачка кафедри вокально-хорового,
хореографічного та образотворчого
мистецтва Дрогобицького
державного педагогічного
університету ім. Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0001-5752-9878>
irunabermes@ukr.net

МИКОЛА ЛИСЕНКО І ЯКІВ ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

Мета статті – розкрити особливості спілкування М. Лисенка-диригента зі співаком-аматором Я. Гулаком-Артемівським. **Методи дослідження.** Використано такі методи дослідження: пошуковий, метод аналізу й узагальнення для розкриття комунікації видатного майстра з учасником хору на основі спогадів та епістолярію. **Наукова новизна** роботи. У статті вперше розкрито окремі аспекти роботи М. Лисенка з хором, співпрацю диригента зі співаком-аматором Я. Гулаком-Артемівським, який став «правою» рукою диригента, його вірним помічником. **Висновки.** Яків Петрович Гулак-Артемівський – людина з оточення М. Лисенка, надзвичайно відповідальна, віддана. Розуміючи зайнятість М. Лисенка, його непрактичність у фінансових справах, одночасно велику любов до рідного народу, вболівання за його майбутнє, він погодився стати добровільним помічником митця. Взаємини М. Лисенка, видатного українського композитора й диригента, з Я. Гулаком-Артемівським, співаком-аматором і діловодом хору, – взірць глибокої поваги, толерантності, приклад відданого служіння справі українського хорового мистецтва. Творчий тандем цих небайдужих особистостей сприяв злагоженій, успішній роботі хору, підготовці концертних програм, організації гастрольних поїздок, популяризації рідної пісні серед української людності. М. Лисенко і Я. Гулак-Артемівський були українцями-патріотами, високодуховними особистостями, працелюбами, що відстоювали право народу на гідне існування в умовах колонізаторської політики російського царату: М. Лисенко як визначний культурний діяч, Я. Гулак-Артемівський як пересічний, але небайдужий представник українського громадянства. Обидва вірно служили рідному народові, українській культурі. Я. Гулак-Артемівський шанував М. Лисенка як талановитого митця, захоплювався ним як особистістю, його здатністю навіть у найскладніші часи зберігати незалежність поглядів. М. Лисенко ж цінував Я. Гулака-Артемівського як співака та старосту хору, надійного помічника й порадника.

Ключові слова: М. Лисенко, Я. Гулак-Артемівський, творча співпраця, взаємини, хор.

Bermes Iryna, Doctor of Art Studies, Professor, Head of Department of Vocal and Choral, Choreographic and Visual Arts, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Mykola Lysenko and Yakiv Hulak-Artemovskiy: to History of their Relationship

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of communication between Mykola Lysenko-conductor and amateur singer Yakiv Hulak-Artemovskiy. **Research methodology.** The following methods have been used in the research: exploratory, analysis and generalisation method to reveal the communication of the eminent master with this specific member of the choir, based on the latter's memories and epistolary. **Scientific novelty of the research.** The article reveals for the first time certain aspects of Mykola Lysenko's work with the choir and the conductor's collaboration with the amateur singer Yakiv Hulak-Artemovskiy, his faithful assistant, who became the “right hand” of the conductor. **Conclusions.** Yakiv Hulak-Artemovskiy is a person from Mykola Lysenko's circle, extremely responsible and devoted. Understanding Mykola Lysenko's business, his impracticality in financial affairs, at the same time his great love for his native people and cheering for their future, he agreed to become a voluntary assistant of the artist. The relationship of Mykola Lysenko – an outstanding Ukrainian composer and conductor, with Yakiv Hulak-Artemovskiy – an amateur singer and choir manager must be a model of deep respect, tolerance, and an example of devoted service to the cause of Ukrainian choral art. The creative tandem of these caring personalities contributed to coordinated and successful work of the choir, preparation of concert programmes, organisation of tour trips, and the popularisation of the native song among the Ukrainian population. Mykola Lysenko and Yakiv Hulak-Artemovskiy were Ukrainian patriots, highly spiritual personalities, and hardworking people who defended the right of the people to be treated with dignity within or under the conditions of the colonialist policy of the Russian Empire: Mykola Lysenko as a defining cultural figure, whereas Yakiv Hulak-Artemovskiy was an average, but dedicated representative of Ukrainian citizenship. Both faithfully served their native people and the Ukrainian culture. Yakiv Hulak-Artemovskiy respected Mykola Lysenko as a talented artist, admired him as a personality, as well as, his ability to maintain independent views, even in the most difficult times. In turn, Mykola Lysenko valued Yakiv Hulak-Artemovskiy as a singer and head of the choir, and as a reliable assistant and adviser.

Key words: Mykola Lysenko, Yakiv Hulak-Artemovskiy, creative collaboration, relationships, choir.

Актуальність теми дослідження. Микола Лисенко – талановита, неординарна особистість, у діяльності якої гармонійно поєдналися різні види творчої практики: композиторська, диригентська, фольклористична, педагогічна, музично-громадська. Вболіваючи за долю української культури, Микола Віталійович сповна віддавався роботі, намагався всюди встигнути, втілити задумане, причому ставив перед собою вельми амбітні цілі. Однією з таких і була хорова справа, бо спів митець розумів як важливу ментальну рису української вдачі, як потребу, як спосіб самовираження, як насагу й лік від «сухот душі». Ба більше, хор був для М. Лисенка творчою лабораторією, де він апробував власні композиції, «шліфував» їх, прагнув досягнути найдосконалішої інтерпретаційної версії.

Хорове виконавство – поліфункційне, воно вимагало від М. Лисенка-диригента кропіткої роботи над вивченням хорових творів, їх підготовкою до концертного виконання. Адже саме завдяки художньо-комунікативній природі хоровий твір не тільки включається в процес людського спілкування, а й стає незамінним засобом, за допомогою якого формуються міжособистісні контакти учасників. Діяльність М. Лисенка-диригента передбачала «спілкування» не лише з хоровим твором, а й зі співочим колективом, причому як творче, так й організаційне. Від того, які стосунки вибудовувалися між диригентом і співаками, залежав результат роботи всього хору.

Відомо, що заснування хорових аматорських колективів – справа марудна, бо потребує немалих зусиль. Це не тільки добір співаків, підготовка приміщення, нотного матеріалу, репетиційний процес, концертна діяльність. Це ще й вироблення певної моделі спілкування зі співаками, їхнє навчання (здебільшого емпіричним способом), зацікавлення репертуаром тощо. Звісно, для цього треба мати помічників – відданих, відповідальних, небайдужих.

Микола Віталійович згуртував навколо себе палких ентузіастів хорової справи, які, як і їхній диригент, робили все, щоби слухачі пізнали українську пісню в усій красі її звучання, у довершеному виконанні. Для того щоб репетиції проходили результативно, з активним залученням співаків до репетиційного процесу задля підготовки концертних програм, М. Лисенкові потрібні були помічники. Найближчими його соратниками в хорі були П. Демуцький, К. Стеценко, О. Кошиць, Я. Яциневич й ін. Митець толерантно, водночас вимогливо

ставився до хористів, а покладався лише на перевіrenих, відданих людей. Саме до таких належав Я. Гулак-Артемівський – онук відомого українського письменника Петра Гулака-Артемівського, службовець Південно-Західної залізниці, співак-аматор. Із листів і спогадів довідуємося, що плідна співпраця М. Лисенка і Я. Гулака-Артемівського – взірць гармонійної, узгодженої роботи, високої довіри, шляхетності.

Аналіз досліджень і публікацій. Про М. Лисенка – композитора, диригента, фольклориста, піаніста, педагога, організатора музичного життя, громадського діяча – написано досить багато. Це статті, розвідки М. Старицького, В. Кривусіва-Борецького, К. Квітки, Л. Кобилянського, В. Чаговця, О. Залеського, С. Людкевича, В. Дяченка, М. Загайкевич, Л. Пархоменко, Л. Ярославич, Т. Булат, Л. Корній, Н. Андрієвської, Є. Афанасьєва, Р. Скорульської, Б. Гальчинського, Я. Горака, О. Кіреєвої, Г. Куровського та ін.; ґрунтовна праця Л. Архімович і М. Гордійчука «М. В. Лисенко. Життя і творчість»; опублікований епістолярій («Лисенко М. В. Листи» в упорядкуванні Р. Скорульської); спогади про митця («М. В. Лисенко у спогадах сучасників» в упорядкуванні О. Лисенка); дисертація «Інкультурація мистецько-просвітницьких ідей М. В. Лисенка в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.» К. Антонової-Колесник; дисертаційні дослідження, у яких спорадично висвітлено постать і творчість М. Лисенка («Універсальна творча особистість в українській музичній культурі» О. Коменди, «Вокальний цикл у творчості Д. Л. Клебанова: «Аспекти інтерпретації жанру» О. Григор'євої, «Концепт української музичної етнографії першої чверті ХХ століття» І. Мазур й ін.). Однак тема взаємин Миколи Лисенка і Якова Гулака-Артемівського ще не була предметом спеціального дослідження. Її можна висвітлити на основі епістолярію митця та спогадів про нього.

Мета статті – розкрити особливості спілкування М. Лисенка-диригента зі співаком-аматором Я. Гулаком-Артемівським.

Виклад основного матеріалу. Життя М. Лисенка, високообдарованої особистості, його композиторська, виконавська, диригентська діяльність реалізувалися в певному соціокультурному просторі, були взірцем тісного взаємозв'язку з українським світом. Одночасно творча практика М. Лисенка вимагала співпраці з іншими людьми, здебільшого однодумцями, котрі були

зацікавлені в реалізації задумів митця, намагалися стати надійними помічниками. Одним із таких був Яків Гулак-Артемівський (1861–1939) – уродженець с. Москаленки на Київщині, випускник Київської духовної семінарії. 1884 року Яків Петрович організував із солдатів та чиновників хор у Петербурзі, до репертуару якого ввійшли українські народні пісні. «Під впливом Марка Кропивницького і Михайла Старицького він покинув працю в Петербурзі і, маючи неповних 30 років, переїхав в Україну, щоби присвятити себе громадсько-корисній діяльності», – наголошує Т. Філенко (1992: 87). У Києві Я. Гулак-Артемівський познайомився з М. Лисенком (1889) «через свого двоюрідного брата Трушевича Пантелеймона» (1965: 173), за порадою якого закінчив музичну школу. Від 1890 року співав у хорі Лисенка, був обраний старостою хору, водночас працював діловодом в управлінні Південно-Західної залізниці. У спогадах Я. Гулак-Артемівський зазначав: «Головною метою у Лисенка було створити хор, який би не тільки співав під диригентську паличку, а творив би, співаючи; причому ми всіх заходів вживали, аби підібрати такий репертуар пісень народних, який захоплював би співаків» (1965: 174). До програми хору були включені як народні пісні в опрацюванні М. Лисенка, так й оригінальні твори, навіть кантати «Б'ють пороги», «Іван Гус». Щороку відбувалися Шевченківські концерти, заходи під назвою «Вечори».

Я. Гулак-Артемівський активно допомагав М. Лисенкові. Йому доводилося «щовечора не менш 2–3-х годин писати для гектографа ноти, а вранці ... одбивати все це на гектографі, розвішувати в хаті на шнурках, щоб сохло увесь день, а після обіду поброшувати по полосах в зшитки і два рази на тиждень ... вирушати на репетицію. І, незважаючи на те, що я для кожного голосу одбивав не менш, як по 8–10 примірників, за місяць репетицій вже багатьох партій не вистачало: псувалися і втрачалися» (1965: 176). Так само відчутною була його поміч в організації хорових подорожей на Харківщину, Полтавщину, Черкащину, Київщину та ін., незважаючи на те, що сам Яків Петрович не завжди міг поїхати з колективом через зайнятість на службі. Підтвердження цього знаходимо в листі Я. Гулака-Артемівського до О. Кошиця від 02.04.1934: «Я 16 років працював з Лисенком, це начебто незначна моя була робота, а поглянь глибше, то я вів велику організаційну українську роботу, якої після мене не було кому робити... Всі його подорожі були мною

підогріті, тільки я жалкував, що мені не можна було з ним їздити через службу, і через те вони виходили анархічні і мало рекляміровані» (Філенко, 1992: 99).

Певне світло на постать Я. Гулака-Артемівського проливають листи М. Лисенка до Г. Маркевича – українського громадського діяча, власника друкарні та книгарні в Полтаві. З епістолярію довідуємося, що П. Гулак-Артемівський виконував різні завдання, які ставив перед ним М. Лисенко. Так, у серпні 1901 року композитор писав до свого земляка Г. Маркевича: «Учора Гулак вислав Вам потрібні ноти щодо хору чоловічого і мішаного. Якщо в Полтаві знайдуться у Вас солісти вокальні, то можна б і сольові номери впести у програму» (Лисенко, 1964: 338). Далі М. Лисенко радить Г. Маркевичу, як укласти програму концерту: «1. “Ой що ж бо то та й за ворон”». Виконає чоловічий гурт. 2. Соло жіноче: “Хустиночка”, або “Не вернувся і з походу”. 3. “Ой діброво, темний гаю” – виконає мішаний гурт. 4. Дует “На півночі, на кручі” – виконають: тенор – баритон або сопрано – альт. 5. а) “Не хочу я женитися”: Шевченко – Лисенко. б) “Не дивуйтеся, дівчата” і “Од села до села” Лисенка – виконає мішаний гурт. 6. а) “Червона калинонька” (з Звенигородщини), б) “Ой ти зіронько та вечірняя” (з Романівки, Сквирського повіту) – народні пісні; виконає чоловічий гурт. 7. Соло. Ось: “У мене був коханий рідний край” або: “Доля” (про тенора або баритона), або: “Понад полем іде” (баритон) – відспіва тенор або баритон. 8. “Пряля” – слова Щоголева, твір Лисенка; виконає жіночий гурт. 9. Дует “Ой нагору козак воду носить” – виконає тенор – баритон. 10. Прославний хор з “Утопленої” Лисенка. Виконає мішаний гурт» (Лисенко, 1964: 338–339).

У листі до Л. Яновської (29.10.1901 р.) М. Лисенко пропонував: «Засилайте рукописи у Київ в Управление Юго-Зап[адной] жел[езной] дороги Якову Петровичу Гулаку-Артемівському. Він зна адресу певного перепищика і віддасть йому» (Лисенко, 1964: 342).

Задля популяризації творів М. Лисенка Г. Маркевич організував хорові колективи. Про це читаємо в листі від 6 листопада 1901 року: «Над[ія] Мик[олаївна] (Головня – І. Б.) пише, що Ви, любий, з ласки узялися зібрати хор мішаний і ждете лишень присилки й вказівки, що співати. Отож я зараз Гулакові переказав, і він сьогодні Вам вишле партії голосів до мужських хорів і до мішаних:

«Ой що ж бо то та й за ворон» (муж[ський]),
 «Ой ти зіронько та вечірняя» (муж[ський]),
 «Червона ой та калинонька» (муж[ський]).

Мішаний:

«Орися, ниво» (з Шевченка),

«Ой діброво, темний гаю» (з Шевченка),

«Коли б мати не біла» (весела),

«Пряля» (для самого жіночого хора)»

(Лисенко, 1964: 342–343).

11 листопада М. Лисенко писав Григорію Іпатовичу: «Гулак вже вислав Вам вперед кількома днями партії голосів, а чого не вислав, мовляв, то вказав у друкованих десятках хороших, котрі, певне ж, суть у Полтаві... Щастя боже з розученням...» (Лисенко, 1964: 344).

31 грудня 1901 року композитор ще раз наголошував Л. Яновській: «Я ж Вам написав листа, де просив, щоб Ви за перепискою удалися до Гулака-Артемовського в Управление Юго-Зап[адной] жел[езной] дороги у нас, у Києві, а він уже віда всяку переписку, оддає на руки переписчиків і відбирає у нього» (Лисенко, 1964: 348). Це підтверджує, що М. Лисенко міг довірити Я. Гулаку-Артемовському підготовку нотного матеріалу для репетиційного процесу, знаючи, що все буде виконано вчасно і якнайкраще.

Я. Гулак-Артемовський знався на співочих голосах, міг допомогти в укомплектуванні хору. Так, у листі від 28.08.1902 р. композитор звертається до земляка з проханням: «Прийміть же... Якова Петровича Гулака-Артемовського і допоможіть йому людей позганяти з добрими голосами, бо од Полтави треба чогось сподіватись в голосовому смислі» (Лисенко, 1964: 357).

1903 року було заплановано концерт з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Ця подія мала набути значущості загальноукраїнського свята. М. Лисенко мріяв про хор із 60–70 співаків, «щоб сила виконавська була дужа, потужна» (Лисенко, 1964: 362). Організаційні питання цієї імпрези знову лягли на плечі Я. Гулака-Артемовського. У листі до Г. Маркевича М. Лисенко повідомляв: «Яків Петрович Гулак сьогодні вислав Вам по 5 примірників на голос. Там починається з женського хору: «Підуть корови із діброви»; далі через 29 тактів мужський хор співа: «Недавно, недавно у нас в Україні старий Котляревський отак щebetав» і далі вже «Все зосталось» – мішаний хор аж до кінця» (Лисенко, 1964: 362).

Я. Гулак-Артемовський вирішував чимало питань, пов'язаних з організацією концертів, навіть фінансових. Так, у листі до земляка Г. Маркевича щодо підготовки концертної програми, присвяченої відкриттю пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (23.07.1903 р.), М. Лисенко писав: «Гулакові вже обіцяно, що

дадуть вагон окремих і візьмуть 1/4 за білет з персони; але коли ви пошлете от комітету почотне закликання д. Погорелку і начальнику двіженія Києво-Полтавської дороги, то зараз же про це сповістїть мене або Гулака, і тоді хтось із нас двох піде до Погорелка і попросить полегкості. Можна думати, що хазяїн дороги задля такої мети і даром провезе у Полтаву і назад і дасть для цього окремих вагон» (Лисенко, 1964: 368–369).

Обговорюючи з Г. Маркевичем проблеми, що виникали в підготовці концерту, так само програму заходу, у листі від 30 липня 1903 року, М. Лисенко повідомляв: «Гулак послав Вам ноти народних пісень: “Ой гиля, гиля”, “Посію я конопельки”, “Ой у полі озеречко”, “Коли б мати не біла”, “Полюбила коваля”, “Гей не дивуйте” для мужського хору з оркестром» (Лисенко, 1964: 372).

Я. Гулак-Артемовський вирішував багато питань, які доручав йому М. Лисенко. Про те, що композитор міг покласти на свого помічника, свідчить той факт, що М. Лисенко навіть залучав його до листування. Так, у листі до Г. Маркевича 11 серпня 1903 року він зазначав: «На сьогоднішній лист Ваш одповість Вам Гулак, бо я стомлений страшенно...» (Лисенко, 1964: 374).

Так само в полі зору Я. Гулака-Артемовського були завдання щодо забезпечення хористів та оркестрантів харчами, житлом, якщо вони відбували на гастролі. Вельми часто такі питання вирішували спільними зусиллями, втім М. Лисенко прислухався до порад побратима. У листі до краянина Г. Маркевича (20.08.1903 р.) диригент оповідав: «Підписав доперва условіє з музикантами – оркестром. На харч вони, кажуть, приймуть і грішми замість клопоту вам – 100 рублів. Гулак каже – це є вигідніше, ніж харчувати вам їх...» (Лисенко, 1964: 380).

З листів М. Лисенка до Г. Маркевича довідуємося, що Я. Гулак-Артемовський був одним з митців в усіх його починаннях, «правицею» в хоровій справі.

Я. Гулак-Артемовський спричинився до організації перших в історії України хороших мандрівок, які здійснив М. Лисенко в кінці XIX – на початку XX ст. Листи Я. Гулака-Артемовського до видатного диригента і композитора О. Кошиця, які віднайшов український музикознавець Т. Філенко в особистому архіві О. Кошиця у Вінніпегу, висвітлюють нові грані організаторського таланту щирого прихильника М. Лисенка. Так, у листі від 18.01.1934 р. Я. Гулак-Артемовський висловлював захоплення своїм

наставником і другом. Він писав: «Микола Віталійович – велика людина, з усіх українців це найвидатніша людина, це щось незрівнянне, художник, народовець, безсеребренник, творець, незрівнянний впливець у громадянстві і т. п. Це для мене був недосягаємий ідеал. Я через нього полюбив українську справу більш своїх інтересів... Як я з Миколою Віталійовичем не бачився два дні, то ми скучали один за другим. Але як диригент – він не міг одухотворити хороваю паличкою, а лише сівши за рояль – вливав настрій живий надзвичайний, але цей настрій в той же час був і шкідливий для чуткого слухача, бо, дякуючи силі гуку рояля, голоси робили помилки, які рояль покривав... Я був завше проти того, що Микола Віталійович дирижував за роялю» (Філенко, 1992: 94).

Я. Гулак-Артемівський готував поїздки Лисенкового хору за кордон. У листі до О. Кошиця 2.04.1934 р. він акцентував: «А згадай мою роботу по підготовці подорожі за кордон! Це ж була моя ідея, і я за неї постраждав, бо під самий кінець репетицій, коли вже я хотів клопотати паспорта, декілька кращих голосів, два тенори студенти і один бас студент відмовилися їхати, а за ним пішло хвилювання між всіма...» (Філенко, 1992: 99).

Я. Гулак-Артемівський «був “правою рукою” Миколи Віталійовича, відав усі справи хорів: завжди заклопотаний, завжди з оберемком нот у руках очима пильнує Миколу Віталійовича або кудись біжить похапцем, бо завжди, мовляв він, була в його “повна голова справ!”. Співав він і просто в хорі, співав і соло – як приходилось...» (Пчілка, 1968: 142). І хоча в Я. Гулака-Артемівського був невеликого діапазону тенор, М. Лисенко цінував його як співака: «У нього справді дуже маленький голос, зате велика й надзвичайно ніжна любов до нашої пісні» (Кретевиц, 1968: 556).

Я. Гулак-Артемівський допомагав Миколі Віталійовичу добирати співаків до хору, підтримував на репетиціях: хористи «збирались у досить великій... кімнаті Якова Петровича Гулака-Артемівського, того самого симпатичного чоловіка, який прослуховував нас, а потім завжди був присутній на заняттях хору... Дуже музикальний, Яків Петрович грав на роялі, вів тенорову партію в хорі. З нами, хористами, він вивчав сольфеджіо; з найбільш здібними учнями залишався і після занять. Давній друг Миколи Віталійовича, він узяв на себе всі матеріально-адміністративні турботи, пов'язані з хором» (Ростовська-Ковалевська, 1968: 564).

Висновки. Яків Петрович Гулак-Артемівський – людина з оточення М. Лисенка, надзвичайно відповідальна, чесна, віддана. Активний діяч української культури, що свято служив національній ідеї. Розуміючи зайнятість М. Лисенка, його непрактичність у фінансових справах, одночасно велику любов до рідного народу, вболівання за його майбутнє, він погодився стати добровільним помічником митця. Безкорисливою була матеріальна допомога Я. Гулака-Артемівського українській делегації, котра брала участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

М'якість, лагідність натури П. Гулака-Артемівського, його інтелігентність імпонували М. Лисенкові. Тим паче, що будь-яке доручення Маестро він виконував беззаперечно, вчасно. На цю людину М. Лисенко міг покластися, довіритися, поділитися сокровенним.

Взаємини М. Лисенка, видатного українського композитора й диригента, з Я. Гулаком-Артемівським, співаком-аматором, діловодом та ініціатором усіх поїздок капели, – взірець глибокої поваги, толерантності, приклад відданого служіння справі українського хорového мистецтва. Творчий тандем цих небайдужих особистостей сприяв злагоджень, успішній роботі хору, підготовці концертних програм, організації гастрольних поїздок, головне – популяризації рідної пісні серед української людності.

М. Лисенко і Я. Гулак-Артемівський були українцями-патріотами, високодуховними особистостями, працелюбами, обидва відстоювали право народу на гідне існування в умовах колонізаторської політики російського царату: М. Лисенко як визначний культурний діяч, Я. Гулак-Артемівський як пересічний, але небайдужий представник українського громадянства. Обидва вірно служили рідному народові, українській культурі. Я. Гулак-Артемівський шанував М. Лисенка як видатного митця, глибоко поважав його освіченість і музичну майстерність, захоплювався ним як особистістю, його здатністю навіть у найскладніші часи зберігати незалежність поглядів. М. Лисенко ж цінував Я. Гулака-Артемівського як співака та старосту хору, надійного помічника й порадника.

Література

1. Кретевиц Є. Микола Віталійович Лисенко. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників* / упоряд. О. Лисенко. Київ : Музична Україна, 1968. С. 551–559.
2. Лисенко М. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ : Мистецтво, 1964. 582 с.

3. Пчілка О. Микола Лисенко (Спогади й думки). *М. В. Лисенко у спогадах сучасників /* упоряд. О. Лисенко. Київ : Музична Україна, 1968. С. 63–182.

4. Ростовська-Ковалевська М. Мій перший учитель. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників /* упоряд. О. Лисенко. Київ : Музична Україна, 1968. С. 563–567.

5. Спогади Я. П. Гулака-Артемівського про хор М. В. Лисенка. *Живі сторінки української музики. Статті, дослідження, публікації.* Київ : Наукова думка, 1965. С. 173–180.

6. Філенко Т. 19 разів арештований (Листи Я. Гулака-Артемівського до О. Кошиця). *Альманах Українського Народного Союзу.* Джерсі-Сіті; Нью-Йорк : Свобода, 1992. Річник 82. С. 87–103.

References

1. Krotevych, Ye. (1968). Mykola Vitaliiiovych Lysenko M. V. Lysenko u spohadakh suchasnykiv. Kyiv: Muzychna Ukraina, 551–559 [in Ukrainian].

2. Lysenko, M. (1964). Letters. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].

3. Pchilka, O. (1968). Mykola Lysenko (Memories and thoughts). M. V. Lysenko u spohadakh suchasnykiv. Kyiv: Muzychna Ukraina, 63–182 [in Ukrainian].

4. Rostovska-Kovalevska, M. (1968). My first teacher. M. V. Lysenko u spohadakh suchasnykiv. Kyiv: Muzychna Ukraina, 563–567 [in Ukrainian].

5. Ya. P. Gulak-Artemovskyyi's memories of the choir of M. V. Lysenko (1965). Zhyvi storinky ukrainkoii muzyky. Statti, doslidzhennia, publikatsii. Kyiv: Naukova dumka, 173–180 [in Ukrainian].

6. Filenko, T. (1992). Arrested 19 times (Letters of Y. Gulak-Artemovskyyi to O. Koshyts). Almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu, 82, 87–103 [in English].

*Стаття надійшла до редакції 12.01.2023
Отримано після доопрацювання 16.02.2023
Прийнято до друку 24.02.2023*